

ÁLLAMNYELV ÉS ORSZÁGHATÁR A 19. SZÁZADBAN

PÁL JUDIT

A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén*

A különböző nacionalizmuselméletek vázolták a nyelv szerepét is a modern nemzetté válásban, a nemzetállamok kialakításában. Gellner szerint viszonylag egyszerű a képlet: a modern társadalom nem tud megfelelőképpen működni, ha nem ugyanazzal a sztenderdizált magaskultúrával rendelkeznek tagjai, éppen ezért az ilyen társadalom megköveteli a kultúra homogenitását. Egy kultúra, egy állam; egy állam, egy kultúra – ahogy Gellner írta; egy állam, egy nyelv – fűzhetnénk tovább a gondolatmenetet.¹ A francia forradalom idején fogalmazódott meg a norma: „Mivel a szuverenitás megtestesítőjét az oszthatatlan nemzetben látták, csak a polgárok politikai testülete bírt hitellel a közéletben, ezért feltétlenül szükséges volt, hogy egységesnek mutakozzon, és ne mutasson társadalmi, regionális vagy nyelvi megosztottságot.”² Bibó István még úgy látta, hogy a nyelvi nacionalizmus sajátosan közép- és kelet-európai jelenség.³ Államépítő nyelvpolitikát azonban sokfelé alkalmaztak Japántól Svédorszáig, de nem mindenhol volt egyformán hatékony. A nyelvi homogenizáció megvalósítása még az olyan sikeres államépítés esetében is konfliktusokkal járt, amilyen Franciaországban ment végbe.⁴

Michael Mann a Habsburg monarchiában az egyik fő sérelmet, amivel a nemzetiségi elitek mobilizálni tudták a tömegeket, a hivatalok betöltésének

* Jelen írás a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Cornell UP: Ithaca, New York, 1993. 35–38.

² Dickhoff, Alain: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Rejtjel: Budapest, 2004. (Rejtjel Politológia Könyvek, 21.) 303.

³ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Kriterion: Bukarest–Kolozsvár, 1997. 16–17.

⁴ Hechter, Michael: A nacionalizmus megfőkezése. In: Kántor: *Nacionalizmuselméletek*, i. m. 174–182.

rendjében látta. A nyelvi tőke vált a korszak egyik fontos politikai kérdésévé, mert minden írástudó számára fontos volt, hogy írásbeliségének nyelve egyben az állam nyelve is legyen.⁵ A kis népek „nemzeti újjászületése” számára a nyelv és a kultúra volt az elsődleges eszköz,⁶ ez pedig szemben állt az államépítés folyamatával. Miroslav Hroch megkísérelte a nemzeti mozgalmak programját, követeléseit tipologizálni, főképp ami a nyelvi jogokat illeti, és úgyszintén hangsúlyozta, hogy a nyelv nagyon fontos szerepet játszott a nemzeti mozgalmakban.⁷ Igazából azt a központi szerepkört, amit a nyelv betöltött ezekben a mozgalmakban, nem vagy nagyon nehezen lehetett volna más tényezővel pótolni, mivel a nyelv – az irodalmi nyelvek konstruált volta ellenére – látszott a legkézenfekvőbb összetartó erőnek, a csoportidentitás egyik alapvető pillérének, ugyanakkor ez fejezte ki legjobban a domináns etnikai csoporttól való távolságot is. Nyelvi különbségek természetesen mindig is voltak, sőt, a politika már korábban is felhasználta azokat. A modern kor mégis teljesen más dimenziót adott a kérdésnek. A rendi társadalmaknak természetes velejárójuk volt az egyenlőtlenség. Az új eszmék elterjedése, mint a törvény előtti egyenlőség vagy az emberi méltóság új felfogása, azonban a nyelvi egyenlőtlenségeket is felszínre hozta. Magyarországon például korábban a rendi státusz mellett a latin nyelv tudása adta meg a belépőt a politika és a közigazgatás szféráiba. Etnikai vagy nyelvi hovatartozásától függetlenül elvileg bárki előtt nyitva állt az út, ha a „nemesi nemzet” tagja volt és tudott latinul. Ez a jól bevált egyensúlyi rendszer borult fel a nyelvi harcok során a 19. század közepére azzal, hogy a magyar nyelv váltotta fel a latint. Ráadásul hamarosan a rendi korlátokat is felszámolták, így a különböző nemzeti mozgalmak elítjői sikeresen érvelhettek azzal, hogy nem méltányos az egyik etnikai csoport – ebben az esetben a magyar – nyelvét kiváltságos helyzetbe emelni,

⁵ Mann, Michael: A modern európai nacionalizmus kialakulása. In: Kántor: *Nacionalizmuselméletek*, i. m. 130–131.; Schulze, Hagen: *Stat si națiune în istoria europeană*. [Staat und Nation in Europa. Beck: München, 1994.] Polirom: Iași, 2003. 157–161.; A francia példára lásd: Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford UP, 1976.

⁶ A nemzeti nyelvek kialakítására lásd: Thiesse, Anne-Marie: *Crearea identităților naționale în Europa. Secolele XVIII–XX*. [La création des identités nationales, Europe, XVIIIe–XXe siècles. Seuil: Paris, 1999.] Polirom: Iași, 2000. 49–58.

⁷ Hroch öt fázist különböztet meg a nemzeti mozgalmak nyelvi programját illetően: a nyelv dicsőítése és védelme; a nyelv kodifikálása; a nyelv „kiművelése” irodalmi és tudományos művek révén; a nyelv bevezetése az iskolákban; és végül az adott nyelv teljes egyenjogúsítása. Hroch, Miroslav: *The Social Interpretation of Linguistic Demands in European National Movements*. Badia Fiesolana, San Domenico, 1994. (European University Institute Working Paper No. 94/1) 12–20.

a többiek rovására hivatalos nyelvvé deklarálni. A nyelv ekkor már a polgárok közti egyenlőség kritériumaként jelent meg, ugyanakkor presztízskérdéssé (is) vált: mutatta az illető etnikai csoport státuszát. Hroch rámutatott, hogy a különböző nemzeti mozgalmak elitjei is mintegy kényszerhelyzetben voltak. Ahhoz, hogy sikeres politikus lehessen valaki, fel kellett vállalnia a nyelvi követeléseket is, a kérdésben tett engedmények politikai öngyilkossággal értek fel. A kérdés túlideologizálttá vált, segítségével az elitek sikeresen tudták mobilizálni a tömegeket. A nyelvi és kulturális követelések azonban általában ott váltak központi témává, ahol az illető etnikai csoportok „csonka társadalmat” képeztek. Hroch szerint a nyelvi program és a nyelvi alapon meghatározott nemzet a perifériákon elhelyezkedő nem-domináns etnikai csoportok válasza volt a modernizáció kihívásaira.⁸

A továbbiakban Erdély példáján próbálom meg szemléltetni, hogyan osztotta meg a nemzeti eszme elterjedésével párhuzamosan ennek a multietnikus régióknak a különböző elitjeit a hivatalos nyelv kérdése, a „nyelvharc” során hogyan ütköztek az álláspontok, hogyan került összeütközésbe az egységes nemzetállami ideál a helyi hagyományokkal és sokszínűséggel, és végül hogyan avatkozott be 1867 után a magyar állam és hogyan kísérelte meg keresztülvinni a nemzeti célokat.

Erdélyben a fejedelemség idején a „hivatalos nyelv” a magyar volt, ez szorult aztán fokozatosan vissza a Habsburg uralom idején a latin, illetve a német rovására; bár Erdélyben – Magyarországhoz képest – a „hazai nyelvek” közül a magyar és – nyilván – a német továbbra is jóval szélesebb körben volt használatos a helyi igazgatásban és részben a központi hatóságokkal való levelezésben. A tömegnacionalizmusok kora előtt fel sem merült, hogy az adminisztráció nyelvét rákényszerítsék a lakosság szélesebb rétegeire. Igazából II. József hírhedt nyelvrendelete sem erre tett kísérletet, mindössze a felvilágosult abszolutizmus szellemében az állami közigazgatást akarta racionalizálni. A rendelet mégis nagy vihart kavart, és az első, nagy ellenállást kiváltó fordulatot Erdély esetében is ez jelentette. Erdélyben a nyelvrendelet hatálya 1785 novemberétől terjedt ki a törvényhatóságokra és városokra, 1787-től pedig elvileg az országgyűlés nyelve is a német lett volna, ha egyáltalán összehívtak volna országgyűléseket. A német nyelv tudását követelményként írták elő a kormány- és törvényhatóságok tisztviselői számára, 1787-től ez elvileg a kisebb egyházi és világi hivatalok esetében is az alkalmazás feltétele volt.

⁸ Uo. 33–37.

Azonban az ellenállás, illetve a német nyelvtudás tényleges hiánya miatt a rendelet végrehajtása nagyon felemásra sikeredett.⁹

Mindez azonban csak múltó epizód volt. Az erdélyi hatóságok is könnyebbüléssel és örömmel vették tudomásul II. József rendeleteinek visszavonását. Jól jellemzi a hangulatot a II. József által egyesített Marosozék és Kükküllő vármegye törvényhatóságainak 1790. március 22-i gyűlése, amelyen a többi sérelem között a nyelvrendelet következményeire is kitértek: „Mely nagy romlására, kisebbségére és megalacsonyítására szolgált légyen a dicső magyar nemzetnek az, hogy a maga nyelvtől eltiltatott és mindenemű hivatalbéli dolgok az idegen német nyelven folyni parancsoltattanak, csak a' nem érzi, az kiben nemzetinek és hazájának szeretete soha fel nem tanáltatott, avagy akármely őket alacsonyító tekintet által annak utolsó szikrája is őbennek kioltatott. Hogy tehát ezen nevezetes sérelmünknek orvosságát találjuk, végeztetett, hogy mán túl teljességgel semmi némű, akár felsőbbekhez intézendő, akár az alatta valókhöz küldendő levelezésekben, rendelésekben, végzéseken, protocollatiókban, resolutiókban, vagy akármilyen névvel nevezendő írásokban az v(árme)gye tisztjei német vagy deák nyelvel élni ne merészeljenek, hanem mindeneket csak magyarul folytassanak...”¹⁰ A korabeli szövegekben összefonódnak a rendi kiváltságörzés elemei a most megjelenő nacionalista retorikával, de II. József rendeleteinek egyik szándéktalan következményeként, a székelyek esetében, a rendi kereteket egyre inkább szétfeszítve, megindult magyar népi identitásuk felvállalása.¹¹

Ami a hivatali nyelvhasználatot illeti, II. József halálát követően Bánffy György gubernátor több beadványban is sikerrel védte meg azt az erdélyi szokásjogot, hogy a vármegyék és a székely székek magyarul leveleznek a központi hatóságokkal.¹² Az erdélyi országgyűlés 1790. december 21-én elfogadta, hogy „hazánk és nemzetünk dicsőségére, más nemzeteknek is helyes példáját követvén” a jegyzőkönyveket magyarul fogják vezetni.¹³ Az országgyűlés tárgyalási nyelve a fejedelemség kora óta a magyar maradt. A szászok azonban nem értettek egyet

⁹ Trócsányi Zsolt: Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben*. III. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1986. 1099–1103. (a továbbiakban: *ET*)

¹⁰ Idézi Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig*. Pro-Print: Csíkszereda, 2003. 129.

¹¹ Erre Makkai László, majd újabban Hermann Gusztáv Mihály is rámutatott, ld. az előző jegyzetponton, uo. 105–133.; ld. még Makkai László: *Román–magyar közös múlt*. [Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948.] Héttorony: Budapest, 1989.

¹² Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Magyar Történelmi Társulat: Budapest, 1926. (Magyarország újkortörténetének forrásai) 36.

¹³ Idézi Szekfű: uo. 60.

a magyarok és székelyek javaslatával, akik a régi erdélyi hagyományokra hivatkozva a magyart akarták a törvényhozás és a kormányhivatalok nyelvévé tenni. A szászok a törvényjavaslat szerint a belső igazgatásban továbbra is a németet használták volna, de a központi hatóságokkal magyarul kellett volna levelezniük; ők azonban ragaszkodtak a némethez vagy latinhoz. Az 1791:31. tc. végleges szövegét Bécsben fogalmazták meg, a bizottság munkálataiban részt vett Teleki Sámuel kancellár és Bánffy György kormányzó is. A törvény meghagyta a magyar nyelv használatát a magyar és székely törvényhatóságokban, valamint a törvényszékeknél, de a központi hivataloknak az udvarral, a kincstári, katonai és a külföldi hatóságokkal való kapcsolattartásban a latint kellett használniuk.¹⁴ A románok egyelőre nem léptek fel nyelvi követeléssel. A román értelmiség elégedetlensége azonban ekkor öltött először szervezett formát. A Supplex Libellus Valachorum kérte többek között a román nemzet elismerését, azaz negyedik nemzetként való bevetelét a rendi keretek közé, arányos hivatalviselést, nyelvi szempontból azonban mindössze arra szorítottak, hogy ahol a románok vannak többségben, ott ők adhassanak nevet a községeknek, törvényhatóságoknak.¹⁵ Mint ismeretes azonban, II. Lipót a kérvényt az erdélyi országgyűlésnek küldte le, ahol értetlenségbe és elutasításba ütközött.

Ugyanekkor Aranka György felszólította a „két haza” fiait, hogy adakozzanak a magyar nyelvnek – amely Európában „egy idegen földi ritka és szép planta” – kiművelésére, hogy így „a nemzeti nyelvet más kebelébe lévő mind lakosok, mind jövevények között közönségesebbé tévén, ez által az erős kötél által is – azokat magához szorítani s amennyiben lehet magával egyesíteni lassan-lassan igyekezzék”.¹⁶ Ennek ellenére egy erdélyi magyar nyelv művelő társaság tartós létrehozása sem ekkor, sem 1820-ban nem sikerült.¹⁷

II. József rendeletének következményei azonban jóval fontosabbak voltak, a palackból egyszer kiengedett szellemet nem lehetett többé visszazárni. Ez volt az a pillanat – ahogy Szekfű Gyula jellemezte –, „amikor a tisztán szelle-

¹⁴ Uo. 60–61.

¹⁵ I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1967–1792*. Pro-Print: Csíkszereda, 1998. 325–339.

¹⁶ Szilágyi Sándor: *Okmányok az erdélyi tudóstársasági egykezetek történetéhez 1793–1845*. *Magyar Történelmi Tár*, IX. Pesten, 1861. 181.

¹⁷ Szekfű: *Iratok*, i. m. 89.; 60. sz.; Az államtanács 1820. január 27-én elvileg jóváhagyta a nyelv művelő társaság újjáalakítását, de az uralkodó soha nem írta alá és nem adták ki az iratot. Ez indoklásban arra is hivatkoznak, hogy a magyar Erdélyben hivatalos nyelv: „bekanntermassen ist in Siebenbürgen die ung. Sprache als eine amtliche Sprache mit Ausnahme der sächsischen Stühle anzusehen, daher kann auch kein Bedanken dagegen obwalten, dass eine grössere Ausbildung derselben durch die hiezu geeigneten Mittel stattfände”. Uo. 321.

mi területről a politika világába átmerészkedve, a nyelv művelés racionalista gondolatából, a nyelvszeretet ártatlan érzelméből nyelvkérdés lesz, az a bonyolult összetételű politikai képződmény, mely korlátlan hatalommal képes halálos gyűlöleteket és izzásig hevült mozgalmakat felkelteni.”¹⁸ A kortársak véleményét tükrözik Péczeli József szavai, aki az igazi veszélyt az iskolák és törvényszékek elnémetesítésében látta. Többségükkel ellentétben viszont Péczeli azt javasolta, hogy ne a latinhoz térjenek vissza, hanem a magyar nyelvet vezessék be, mert így „mindazok, valakik Magyarországon és Erdélyben laknak, ötven esztendő alatt mind született magyarokká lesznek”.¹⁹ Ez lesz különben a reformkor egyik ábrándképe, egyben pedig mutatja a kérdés tétjét is: nyelv és nemzet összefonódása miatt a hivatalos nyelv kérdése egyben a nemzeti hegemónia kérdése is. Herder híres jóslata nyomán a magyar szellemi elit a következő félszázad során a nemzethalál víziója és a nem magyar nemzetiségek önkéntes elmagyarosodásának illúziója között vergődött.

Ez utóbbi gondolat egyik híres képviselőjének, Wesselényi Miklósnak 1830-ban a pozsonyi országgyűlésen elmondott beszédéből kitűnik a nyelv nagy szerepe a reformkor politikusainak, értelmiségének gondolkodásában: „A nemzetiségnek legfőbb segédje s oltalma a nyelv, főként oly országban, mint hazánk, melynek körét többféle nemzetiségek lakják, ez, s csak ez a kötés azon kémiai foglалó szer, mely a különböző részeket egytívé, egy célra egyesíti.”²⁰ Wesselényi az úrbéri viszonyok felszámolását, a jogkiterjesztést egybekötötte volna a magyar nyelv terjesztésével. Reményei szerint a nem-magyar etnikumú jobbágynak meg lehetne nyerni a magyarság számára a társadalmi reformok és az alkotmányos jogok révén, ezek hajlandóak lennének cserében a magyar nyelvet is elsajátítani. Kölcsény híressé vált megfogalmazásában: „mert hogy a kormány urbárium által urbáriumot akar, Wesselényi pedig és a többek urbárium által nemzetet akar.”²¹ Társadalmi reform és nemzeti gondolat összefonódásáról van szó, amely hamar népszerűvé és a reformkori eszmék egyik sarkalatos tételévé vált.

A nyelvkérdés Erdélyben a reformkorban került ismét napirendre, amikor is hosszantartó és szenvedélyes viták kiindulópontját képezte. Az 1791. évi törvény ugyanis nem szabályozta, hogy milyen nyelven érintkezzenek a Gubernium és a szász törvényhatóságok. Az 1837. évi országgyűlésen a magyarok kérték

¹⁸ Szekfű: *Iratok*, i. m. 22–23.

¹⁹ Idézi Szekfű: uo. 25.

²⁰ Wesselényi beszéde a pozsonyi országgyűlés felsőtábláján. 1830. okt. 5. In: *Wesselényi Miklós*. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Fónagy Zoltán. Új Mandátum: Budapest, 1998 (1999). (Magyar Szabadelvűek) 75.

²¹ Kölcsény Ferenc 1833. január 11-i naplóbejegyzését idézi Miskolczy Ambrus: Erdély a reformkorban (1830–1848). In: *ET*, 1269.

a magyar törvénytörvényeket, és bár a szászok ekkor még nem tiltakoztak, nem sikerült eredményt elérni. Zeyk József dobokai követ patetikus hangon fordult a rendekhez: „Tekintsük Európa minden nemzetei előttünk álló példáját Portugál partjaitól az Ural bércéig, a fagyos Izlandtól Sicilia virányos partjáiig, van-e valahol kívülünk csak egy nemzet is, mely ne honni nyelven alkotná törvényeit; ezen igazság egyformán el van ismerve ott, hol nép jog a törvényt alkotni és itt, hol autokrata önkénye szabja azt ki; ébredjünk fel végre mi is százados álmunkból, kiáltva szólít az előrehaladó Európa minden nemzetei példája, ne maradjunk egyedül hátra, haladjunk utánuk”.²² A szászok szintén ezt az utat járták. Az evangélikus Főkonzisztórium 1838-ban javasolta a szász egyetemnek egy jogi fakultás létrehozását, ahol a szász jog védőit lehetne kiképezni.²³ A szász értelmiség a nép felé fordult, ennek felemelésére egyre-másra alakultak az egyesületek.

A magyar politikai elit ezzel szemben a már bejáratott módszerekhez folyamodott, azonban egyre nagyobb ellenállásba ütközött a szászok és mind inkább a románok részéről is. A románok számára a korszakban a nyelv volt a nemzeti identitás legfőbb ismérve és alapja, valóságos misztikus imádat tárgya. Az erdélyi román értelmiség egyik legfőbb törekvése a nyelv kiművelése, az irodalmi nyelv megteremtése, amelyik képes felvenni a versenyt a többi nyelvvel. 1840-ben Gheorghe Barițiu elégedetten állapította meg, hogy a román nyelv már bizonyította alkalmasságát, hogy a kormányzat, az egyház, az iskola nyelve is legyen.²⁴

Az 1841–43-i évi erdélyi országgyűlésen a magyar liberálisok által benyújtott törvényjavaslatot nem csak az udvar utasította vissza, hanem a szászok és románok is hevesen tiltakoztak ellene, a sajtóban pedig éles hangú viták folytak. Szekfű értékelése szerint Magyarországtól eltérően „a 40-es évek nyelvi küzdelmeit Erdélyben elsősorban nem is az elgyöngült, alávetett nemzetiesség, hanem a székely és magyar nemzet közjogi szerepe határozta meg; a nemzetiségi és nyelvi gondolatnak a közjogi energija kölcsönözött feszítőerőt”.²⁵

A szászok álláspontja is egyre radikálisabb lett, bár a diéta előtt még Joseph Bedeus von Scharberg tartományi főbiztos azt fejtegette, hogy bele kellene egyezni abba, hogy az országos ügyek esetében a magyar felváltsa a latint, mert „nincsen ebben számunkra semmi új, hiszen még a nemzeti feje-

²² Idézi Szekfű: *Iratok*, i. m. 135. sz. 523.

²³ Teutsch, Friedrich: *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*. W. Krafft: Hermannstadt, 1923. 187.

²⁴ Mitu, Sorin: *Geneza identității naționale la românii ardeleni*. Humanitas: București, 1997. 331–358.

²⁵ Teutsch: *Kirche und Schule*, i. m. 168–169.

delmek alatt is az ügyeket magyarul bonyolították le, a törvényeket magyarul állították össze”.²⁶ Az országgyűlés feliratban kérte, hogy a magyar legyen a „közállományi” nyelv, a szászok viszont a latin helyett nem magyar, hanem német nyelvű törvényszövegeket akartak. Az államkonferencia ez utóbbit sem tartotta megengedhetőnek, mert mások, jelesen a horvátok számára is precedenst jelentett volna, így áthidaló megoldásként a latin és magyar törvényszövegek használatát javasolták. A megoldás azonban még jó ideig húzó-dott, az ügygel több éven át foglalkoztak a központi hatóságok.²⁷

A vita annyira elmérgesedett, hogy a szászok többé nem akarták elfogadni a Gubernium magyar nyelvű leiratait, illetve más törvényhatóságok magyar átíratait. A legkirívóbb eset az volt, amikor a Gubernium két segesvári hivatalnok fizetését beszüntette, mert a magyar átíratra németül válaszoltak és felsőbb utasításra sem voltak hajlandók latinra vagy magyarra lefordítani írásukat. Az eset aztán megjárta a felsőbb fórumokat is. A Gubernium a szokásjogra hivatkozott, arra, hogy 1762-ig a szász hatóságoknak is magyarul küldték meg a rendeleteket, ekkortól azonban az új gubernátorra, Buccowra való tekintettel, áttértek a latin használatára. 1785-ben a német nyelvet tették hivatalossá, de 1790-től ismét visszatértek az 1780 előtti gyakorlathoz és a szász törvényhatóságokkal a Gubernium vegyesen – latinul és magyarul – levelezett.²⁸ A nyelvkérdés megoldására Jósika Samu alkancellár több feliratot is szerkesztett, de a kormány elintézetlenül hagyta ezeket. Megoldásként azt javasolta, hogy a szászoknak szavatolják továbbra is belső ügyeikben a német nyelv használatát, a kormány pedig készítsen számukra a törvényekről hiteles fordítást.²⁹ Hartig, az államkonferencia befolyásos tagja a konferencián a szászok beadványát tárgyalva megjegyezte, hogy a magyarok célja Erdély Magyarországgal való egyesítése, velük szemben a kormánynak a szászokra támaszkodva meg kell erősítenie a tartomány, de a birodalom egységét is. Metternich is a latin törvényszöveg fenntartása mellett volt, azzal érvelve, hogy a szász nemzet alkotmányos jogaira is tekintettel kell lenni.³⁰ A nyelvharc a szászok körében egyre inkább valóságos nemzeti mozgalommá erősödött. Hosszabb távú céljuk, Miskolczi Ambrus megfogalmazásában: „a szász rendi nemzeti létet egyre többen közjogilag elismert, német hivatalos nyelvű területi autonómiává szerették volna átváltoztatni: a Királyföldet Szászföldre tenni a szó teljes értelmében”.³¹

²⁶ Bedeus visszaemlékezéseit idézi: Miskolczi: Erdély a reformkorban, i. m., *ET*, 1322–1323.

²⁷ Lásd Szekfű: *Iratok*, i. m. 526–530.

²⁸ Uo. 150. sz. 579–580.

²⁹ Uo. 169.

³⁰ Uo. 166–167.

³¹ Miskolczi: Erdély a reformkorban, i. m., *ET*, 1323.

A sajtóban szintén élénk viták folytak. A konzervatív *Múlt és Jelen* és a *Siebenbürger Wochenblatt* közti polémiában felsorakoztak a jól ismert történeti, illetve politikai érvek. A magyar állásfoglalások sem egyöntetűek: hol a közélet teljes magyar jellegét óhajtották, hol megelégedtek egy kompromisszumos javaslattal. „Beszéljenek a szászok magok között szászul, vagy bármilyen nyelven, templomaikban, oskoláikban, s egymással hivatalos közlekedéseikben használják nyelvöket; de tanulják meg a magyart, úgy mint e haza két első nemzete országos rangra emelt nyelvét.”³²

Az úrbéri kérdés kapcsán az *Erdélyi Híradó* Wesselényi elképzeléseit visszahangozta, feltéve a kérdést, hogy „mennyiben fogja ezen úrbér a parasztnép sorsát nemzetiesedés tekintetében előmozdítani?” A szerző kifejti, hogy mindaddig, amíg a jobbágy nem bír polgári jogokkal és nem a nemzet tagja, mindegy, milyen nyelven beszél. „De mihelyt polgári joggal bírand, s ezáltal a magyar nemzetnek tagjává kelletik alakulnia, már akkor a nyelv szent ügye kívánja, hogy magyarul beszéljen, hogy az alkotmánynak, melynek jótéteményeit élvezendi, testestől, lelkestől magyar örje legyen. (...) Ki kell mondani azt, hogy a magyar nemzet tagja nem más, csak egyedül magyar lehet.”³³

A viták során fogalmazta meg az *Erdélyi Híradó*ban Szentiváni Mihály a kérdés lényegét, javaslata azonban nem talált meghallgatásra: „a politikai kifejlés bizonyos fokon túl a nemzetiség terjesztésének ellensége. Amely státusban a külön nemzetiségek felébredtek, ott vagy a polgárosodásról kell lemondani s a sötétség vad korát visszaóhajtani, vagy a nemzetiségek egybeolvadásáról ábrándozásokat feledni, a helyett testvéri szövetséget előidézni, oly nemzetek között, kiket közös érdek, közös jövőendő egybefűz, kiknek hitöket a kocka egyszerre s együtt határozza el.”³⁴

Az évek múltával a magyar és a szász álláspont egyre élesebben szembekeült egymással. 1847-ben az államkonferencia ismét tárgyalta a kérdést. Carl von Rosenfeld, az államkonferenciához szolgálatételre beosztott udvari kamarai tanácsos a szász álláspontot támogatva kifejtette, hogy a szászok ragaszkodnak nyelvük egyenjogúságához. A központi hatóságok azonban igyekeztek a kérdést lehetőleg visszaszorítani, félve annak következményeitől, hiszen ahogy ez alkalommal is kifejtették: a nyelvkérdés a monarchia leggonoszabb ellensége.³⁵

³² Idézi Hermann: *Náció és nemzet*, i. m. 228–229.

³³ Fogarasi P. János: Úrbéri tervezet. *Erdélyi Híradó*, 1842. febr. 25. 42. sz. 97.

³⁴ *Erdélyi Híradó*, 1842. november 25. 94. sz. Idézi Miskolczy: Erdély a reformkorban, i. m., ET, 1302.

³⁵ Rosenfeld szerint a szászok a nagyszabados értekezleten elfogadott utasításuk szerint a fő pontnak tekintik: „die verfassungsmässige Gleichberechtigung der sächsischen mit den beiden anderen Nationen und ihre Hauptpalladien: deutsche Sprache, deutsches Recht,

Bár az államkonferencia még 1847-ben is úgy vélte, hogy Erdélyben a latin jó szolgálatot tesz, mert semleges és egyik nemzetiségnek sem enged túlsúlyt a többiek rovására,³⁶ az 1846–47-es diétán mégis elfogadtak egy nyelvtörvényt. Ez a törvények hivatalos nyelvét a magyart tette, de hiteles német fordításban is közzé kellett tenni azokat, az anyakönyvezés pedig csak ott folyt magyarul, ahol magyar nyelven prédikáltak. A törvény 4. §-a kimondta: „Minden törvényhatóság, valamint minden törvényszék és polgári közhatalóság, mind tárgyalásaiban és jegyzőkönyvei szerkesztésében, mind tudósításaiban és kiadmányaiban a magyar és székely nemzet kebelében magyar, a szász nemzet kebelében pedig német nyelvet alkalmazand.”³⁷ A központi hatóságok – a Főkormányzók, illetve az alá rendelt hivatalok és a Királyi Tábla – ezután magyarul szerkesztették a jegyzőkönyveiket, és Erdély „minden törvényhatósági levelézéseiben magyar nyelvet használandanak”.³⁸

1848 tavaszán a reformkori viták új hangsúlyt kaptak, és a nyelvkérdés csak egyike volt a megoldásra váró számtalan problémának. A legszenvedélyesebb vitákat a Magyarországgal való unió kérdése okozta; ez közvetve a nyelvkérdés terén is alapvetően más helyzetet teremtett volna. A román álláspontot jelezte a marosvásárhelyi királyi tábla mellett működő román ügyvédgyakornokok március végi álláspontja, akik üdvözölték a magyar forradalmat, de fontosnak tartották saját nemzetiségük és nyelvük tiszteletben tartását. A szászok ezt szintén sarkalatos pontnak tekintették, az unióbarát liberális körök éppúgy hangsúlyozták, mint a konzervatív nagyszabeni elit. Ez utóbbi irányzat volt többségben, és több síkon is megkísérelte az uniót megakadályozni. Azonban pragmatikusan számoltak az ellenkező megoldással is, és az unió esetleges elfogadását az alábbi feltételekhez kötötték: az egyesítést egy, a Pragmatica Sanctio alapján álló államszerződésben rögzítsék, ők közvetlen a korona alá tartozzanak, de mindenképpen maradjon fenn a szászok területi különállása, a német hivatalos nyelv elismerése, valamint egyházi és iskolai autonómia.³⁹

deutsche Nationalität mit voller Kraft zu schützen”. Idézi Szeffű: *Iratok*, i. m. 528. Az 1847. jan. 4-i ülésen Pilgram kijelentette: „dass die Sprachfragen unbezweifelt der böseste Feind der österr. Monarchie seien, denn, wie bald die Sprachfrage in der Richtung, wie in Ungarn, in allen Provinzen der Monarchie durchgeführt würde, müsste die Monarchie selbst auseinandergehen. Hiemit sei aber die Aufgabe dahin gestellt, die Entwicklung dieser Frage auf das ihr bereits eingeräumte Gebiet zu beschränken, das Weitergreifen dieser Tendenzen auf die anderen Länder aber mit allen Kräften hintanzuhalten.” Uo. 529.

³⁶ Szeffű: *Iratok*, i. m. 528.

³⁷ Uo. 169. sz. 622.

³⁸ Uo.

³⁹ Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok 1848–1849-ben*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1974. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 74.) 21.

A románok álláspontját a radikális Simion Bărnuțiu állásfoglalásai határozták meg. Híres balázsfalvi beszédében egy meglehetősen apokaliptikus víziót vázolt fel: Erdélyért a románok és magyarok élethalálharca folyik. A magyarok továbbra is le akarják igázni a románokat, végképp megszerezni Erdélyt; most a szabadság ígéretével akarják becsapni őket, elrabolni nemzetiségüket, nyelvüket, földjüket: „Ne ülünk a magyar szabadság asztalához, mert annak összes ételei megvannak mérgezve! Ne adjuk el országunkat és nyelvünket, mert egyszer elveszítvén, nem nyerhetjük többé soha vissza.”⁴⁰ A balázsfalvi gyűlés aztán ezt az álláspontot fogadta el, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy kenyértörésre került sor a magyar és a román mozgalom között.

Bár néhányan a magyar vezetők közül felismerték a kérdés fontosságát, a románokkal mégsem sikerült a kiegyezés. A magyarok körében egyre nőtt az aggodalom. Wesselényi április végén kérte Kemény Zsigmondot, járjon közben a minisztereknél románok alkalmazása iránt, javasolta egyházi sérelmeik orvoslását, külön minisztériumi osztály létrehozását ennek érdekében, és fontosnak vélte emisszáriusok útján felvilágosítani a népet.⁴¹ Ekkor azonban még a remény sem veszett ki teljesen, a korszak egyik érdekes figurája, a naplóíró Gyulay Lajos – kétségei között is – még a reformkor ábrándjainak megvalósulásában reménykedett a balázsfalvi gyűlés híre hallatán: „Mi lesz e sok nemzetből? mi a magyarból? annyi tót, oláh, német, rác, horvát, zsidó, örmény, cigány, rusnyák és mit tudom mennyi féle ajkú nép között. Meg fognak talán magyarosodni! legkésőbbben vagy soha sem a horvátok, leghamarább tán a németek? Az oláh is nem idegen a magyartól, most kellene ütni a vasat, míg meleg. Háládatosság érzete mutatkozik az oláhokban most, a nem reménylett concessiókért, melyeket a magyaroktól nyertek. Ha jó iskolai rendszer hozatnék bé, hamar megtanulnának magyarul, és akkor magukat is magyarnak tartanák. Vagy lesz egy olyan Bábel, minőt még nem láttunk.”⁴²

Az erdélyi országgyűlés május végén kimondta az uniót Magyarországgal. 1848 nyarán a kormány igyekezett ezt a gyakorlatba átültetni. Ideiglenes jelleggel egyelőre fennmaradt a kolozsvári Főkormánysház és a szebeni Kincstartóság, de a Bécsben székelő Udvari Kancelláriát júniusban feloszlatták. Az „egybeolvasás” kivitelezésére az uniós törvény alapján létrehoztak egy bizottságot,

⁴⁰ Idézi Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*. Mentor: Marosvásárhely, 2001. 49.

⁴¹ Trócsányi: *Felvilágosodás és ferenci reakció*, i. m., *ET*, 530.

⁴² *Gyulay Lajos Naplója a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* II. Sajtó alá rendezte: V. András János, Csetri Elek, Miskolczi Ambrus. ELTE Román Filológiai Tanszék – KSH Levéltára: Budapest, 2003. (*Transylvania Varietas*) 42–43.

ez több törvényjavaslatot is kidolgozott. A polgárháború miatt azonban nem épülhetett ki az új közigazgatás és nem alakulhatott ki egységes gyakorlat.

A neoabszolutizmus ebben a kérdésben is tabula rasát hozott, a centralizált összmonarchia megteremtését célozva szakított az addigi erdélyi hagyománnyal, és hivatalos nyelvvé a németet tette. Ludwig Wohlgemuth, Erdély katonai és polgári kormányzója 1850 elején elrendelte a kerületi parancsnokok számára, hogy a hivatali nyelv a német legyen; a járási biztosok még haladékokat kaptak a német nyelv elsajátítására. A lakossággal való érintkezésben viszont a felek nyelvét kellett használni.⁴³

A magyar nyelvet két oldalról érte támadás: amíg a magasabb hivatalok szintjén a német foglalta el a magyar helyét, addig alsóbb szinten a helyi lakosság nyelve kapott nagyobb teret. A magyar nyelv visszaszorítása kormányzati politika része volt. „A nyelvhasználat volt az a terület, ahol kezdettől fogva a legnagyobb lehetőségek nyíltak a kormányzat számára a nemzetiségi mozgalmak igényeinek a kielégítésére. A birodalmi centralizációs törekvések ugyan magukban foglalták a német nyelv primátusának igényét, de a közigazgatás, igazságszolgáltatás alsóbb fokain ez nem akadályozta törvényszerűen az adott területen lakó népesség anyanyelvének használatát.”⁴⁴ A magyarok számára tehát visszalépést, a nemzetiségek többsége – így Erdélyben elsősorban a románok – számára viszont előrelépést jelentett a rendszer nyelvpolitikája, bizonyos fokon megvalósult a nyelvi egyenjogúsítás. Az egyik ilyen pozitív lépés a nemzetiségek részére a törvényeknek anyanyelvükre való fordítása jelentette. A románok részére is létrehoztak egy terminológia-megállapító bizottságot, a törvények fordításán pedig olyan neves értelmiségiek dolgoztak, mint August Treboniu Laurian, Ioan Maior és Florian Aaron. A még kialakulatlan irodalmi nyelv azonban sok gondot okozott, több panasz érkezett, hogy még a jegyzők, sőt részben a lelkészek sem értik a román törvényszövegeket. Külön gondot okozott az ábécé, az erdélyi kormányzóság 1849 őszétől latin betűkkel tette közzé román nyelvű hirdetményeit.⁴⁵ A nemzetiségi nyelvek egyenjogúságára irányuló törekvés abban is kifejezésre jutott, hogy az egyes településekkel az illető többség nyelvén leveleztek a hivatalok. A nyelv megállapítása sem volt zökkenőmentes, de Erdélyben az is gondot okozott, hogy az új hivatalnokok egy része nem tudott sem románul, sem magyarul.

⁴³ Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Osiris: Budapest, 2000. 202.

⁴⁴ Uo. 191.

⁴⁵ Uo. 196–197. A cirill, illetve latin betűs írás használatáról a viták már korábban megkezdődtek a román értelmiség körében is. Lásd erre Mitu: *Geneza identității naționale*, i. m. 345–358.

A szép elv így nem mindig érvényesült, az iratok fordítása pedig mindkét félnek gondot okozott, ahogy ezt egy gyulafehérvári magyar 1850-ben naplójában feljegyezte: „... a közönségesebb ember, ha magyarul panaszol is, kap német választ reája, mint én magam is. Nem volt senki, ki a választ magyarra áttegye, Elekes paphoz küldtek átfordítás végett.”⁴⁶ A célszerűség nevében 1850 novemberében Erdélyben kötelezték a településeket, hogy jelentéseiket és leveleiket németül küldjék a felsőbb hivataloknak. Ráadásul a német Erdélyben még csak semleges nyelv sem volt, a tartomány egyik nemzetiségét, a szászokat favorizálta, akiknek aránya a hivatalnokok között a kortársak szerint jelentősen emelkedett ebben az időszakban.

A fordulatot Erdélyben is az Októberi Diploma hozta meg, amely a nyelvhasználat kérdésében is fontos következményekkel járt. Az új kurzus az új politikai tényezőnek, a románoknak is kedvezni igyekezett. Visszaállították ugyan az 1848 előtti kormányzerveket, de az udvari kancelláriánál és a Guberniumnál román referatúrákat állítottak fel, valamint román tanácsosokat és titkárokat neveztek ki. A volt román határhozredek területének, Fogaras és Naszód vidékének belső igazgatási nyelve a román lett. Ezen kívül román főispánokat neveztek ki Felső-Fehér és Hunyad megye élére is.

A románok legfőbb követelése negyedik nemzetként való elismertetésük és nyelvük hivatalos nyelvként való elfogadtatása volt. A románok egyik hangadó személyisége, Gheorghe Barițiu 1860 őszén javasolta: legyen két hivatalos nyelv Erdélyben, a magyar és a román, mivel a szászok túl kevesen vannak, ezért nem tarthatnak igényt a német hivatalos nyelvre. A hivatalnokok választása bizonyos kulcs szerint történjék, azaz legyenek tekintettel a különböző nemzetiségek és vallások arányos képviselőitére.⁴⁷

A röpirat- és újságcikk-háború is újjáéledt a különböző nemzetiségek, illetve nézetek között. Az 1861-es megyei képviselőbizottmányi választások úgyszintén sok helyen éles konfliktusokhoz vezettek magyarok és románok között. Az egyik fő vitás kérdés éppen a nyelvhasználat ügye volt. Ennek kapcsán több megyében is heves vitákra került sor, így Kolozs, Torda, Alsó-Fehér megyében és Fogaras vidékén. Ez utóbbi helyen 1861. április 16-án zajlottak a választások, méghozzá valóságos kis népgyűlés formájában: mintegy 6 ezer értelmiségi és paraszt gyűlt össze a szabad ég alatt. Ioan Pușcariu főkapitány javaslatára a vidék hivatalos nyelvét a románt tették. Erre a magyarok panaszt tettek a Guberniumnál és a határozatokat megsemmisítették. Május 13-án új

⁴⁶ Idézi Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, i. m. 207.

⁴⁷ *George Bariț magyar levelezése*. Sajtó alá rendezte Ioan Chindriș és Kovács Ferenc. Kriterion: Bukarest, 1974. 44–45.

gyűlést hívtak össze Ioan Alduleanu guberniumi tanácsos elnöklete alatt, ahol a fő vitapont a hivatalos nyelv kérdése volt. A románok abszolút többségben voltak – 341 román 59 magyarral és szásszal szemben –, a gyűlésre nemzeti zászlókkal és kokárdákkal érkeztek, amelyekre rá volt hímezve: „Román nyelv”. A gyűlés ismét a románt nyilvánította hivatalos nyelvvé. Mivel a Gubernium most sem hagyta jóvá a döntést, a románok küldöttséget menesztettek a császárhoz.⁴⁸

A gyökeres fordulatot jelzi, hogy a megyei bizottmányokban megjelentek a román képviselők, akik anyanyelvüket mind a gyűléseken, mint az írásos beadványokban használták. „A román nyelv nemcsak belépett a közéletbe – értékeli Szász Zoltán –, hanem egyes testületekben uralkodó pozíciókat szerzett, hiszen Naszódban még a törvényhatóság alakuló ülésén elnöklő kormánybiztos, Bethlen Gábor gróf is románul tartotta megnyitó beszédét, s itt és Fogarasban a túlnyomó többségű román megyebizottság és hivatalnoki kar egyértelműen a románt tette meg hivatalos nyelvné.”⁴⁹ A provizórium idején pedig még kedvezőbbé vált a helyzet a románok számára. A magyar megyei tisztikarok lemondásával megnyílt az út számukra, a román főispánok, illetve adminisztrátorok száma hatra emelkedett.

A román nyelv egyenjogúsításának folyamatát koronázta meg az 1863–64. évi nagyszebeni tartománygyűlés. A gyűlés – amelyre a magyar képviselők bojkottja vetette rá árnyékát – a románok szempontjából hozott néhány olyan fontos törvényt, amelyekre később hivatkozási alapként tekintettek: a román nemzet, illetve a román egyházak egyenjogúsításáról, valamint a három „hazai nyelv” – magyar, román, német – egyenjogú hivatali használatáról. Ennek jelentőségét az sem homályosította el a románok számára, hogy a törvények, a felsőbb hatóságok, illetve a velük való kapcsolattartás nyelvét rendszerben szabályozták volna. A törvényhatóságok és a községek nyelvét illetően a románok szerették volna, ha ezt a testületek helyett a választók határozzák meg, de ezt végül is leszavazták.⁵⁰

Az események alakulását azonban megint csak a külső történések szabták meg. Erdély autonómiája ugyanis már rég csupán illúzió volt. A kiegyezés és ezzel együtt Erdély uniója az erdélyiek aktív részvétele nélkül jött létre. A különböző nemzetiségek nagyon eltérő módon viszonyultak az újabb fordulathoz: a magyarok kitörő lelkesedéssel, a szászok és különösen a románok csalódottsággal és bizalmatlansággal fogadták. A magyar és a nemzetiségi politikusok ál-

⁴⁸ Netea, Vasile: *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848–1881)* Editura Științifică: București, 1974. 177.

⁴⁹ Szász Zoltán: Az abszolútizmus kora Erdélyben. In: *ET*, III. 1485–1486.

⁵⁰ Uo. 1499.

lásponja mereven eltért egymástól az egységes politikai nemzet kérdésében, amit később majd a nemzetiségi törvény fejez ki. Ebben a mérvadó politikusok liberális meggyőződése éppúgy szerepet kapott, mint esetleges nemzetiségi elfogultságaik. Schlett István értékelése szerint: „Pontosan az tette tragikussá e konfliktusokat, hogy az adott helyzetben, az adott szereplők számára, az adott paradigmán belül nem volt kölcsönösen elfogadható, reális politikai alternatíva feloldásukra.”⁵¹

A nyelvhasználat ügyében a későbbi konfliktusokat részben már előrevetítette egy, rögtön a felelős magyar kormány kinevezése után, a magyar parlamentben lejátszódott jelenet. 1867. március 7-én Ilie Măcelariu képviselő, fő-kormányászki tanácsos románul kívánt felszólalni. A képviselőházi napló a következőképp adja vissza az eseményeket: „oláh nyelven kezd szólani. Zaj. Fölkiáltások: Micsoda törvény értelmében?” Măcelariu az 1863–64-es nagyszabani országgyűlés törvényeire hivatkozott, majd így folytatta: „Midőn anyanyelvemen kezdtem szólani, megvallom, nem hittem, hogy ingerültséget és visszatetszést fogok okozni; ez azonban fájdalom, megtörtént.” Üdvözölte, hogy a magyar nemzet függetlenségét és alkotmányát visszanyerte, de kifejtette: „haza nélkül szabadság nem létezhet; de az anyai nyelv használása nélkül a haza és nemzetiség is csak illusio.”⁵² Erre maga Deák kért szót, és a törvényeségre figyelmeztetett: „Minden hazafi, legyen az magyar, román, szerb vagy szláv, a szabadságnak azon első szabályát okvetlenül tudja, hogy tiszteletben kell tartani azon állam törvényét, amelyhez tartozunk és amelyben élünk.”⁵³ Hozzátette: „Szomorú volna, ha az indulatosság, a keserűség és az ingerültség e teremben is lábra kapna.” Végezetül türelemre és méltányosságra intette a képviselőket, amíg a törvényhozás nem rendezi a kérdést. Erre azonban még majdnem két évig kellett várni. A nyelv kérdése egy másik erdélyi képviselő kapcsán is felmerült a parlamentben 1867 tavaszán. Grigore Moisil, naszódvidéki képviselő igazolása körül bontakozott ki egy elvi vita, ugyanis Moisil nemcsak kötelezte magát – a törvény ellenére –, hogy választói utasításától nem tér el, hanem azt is kijelentette: nem tud magyarul. Moisil ezzel mintegy „provokálta” a magyar politikusokat, akik más esetekben hallgatólagosan eltértek a törvény alkalmazásától, hogy ne rontsák tovább az amúgy is feszült viszonyt a nemzetiségekkel. Most azonban állást kellett foglalni. A ház túlnyomó több-

⁵¹ Schlett István: *A magyar politikai gondolkodás története*. II. *A liberalizmus Magyarországon*. I. rész. Korona: Budapest, 1999. 326.

⁵² *Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. III. Szerk. Greguss Ágost. Hiteles kiadás. Pest, 1867. C. ülés, 1867. márc. 7. 262.

⁵³ Uo.

sége Moisiil igazolása ellen foglalt állást, ahogy ezt az állandó igazoló bizottság is javasolta. Tették ezt a törvényre hivatkozva, ahogy Tisza László is kifejtette: ő a méltányosság híve a nemzetiségekkel szemben „ott, hol az a fennálló törvényekkel nem ellenkezik, s hol a méltányosság s a fennálló törvények egymás mellett megférhetnek”. Jól jellemzi a dilemmát a szélsőbal padsoraiban helyet foglaló Ivánka Imre állásfoglalása: miután Moisiil maga nyilvánosan kijelentette, hogy nem tud magyarul, „amit eddig tapasztalás szerint a ház ignorálni kívánt”, a választás megsemmisítése mellett szavazott.⁵⁴

Mivel Erdélyben a provizórium idején a törvényhatóságokban és részben a központi hatóságoknál is mindhárom „hazai nyelvet” – a magyart, németet és román – is használták, a kiegyezés után a nyelvhasználat egyike volt a legkényesebb kérdéseknek. Az első időben a „kesztyűs kéz” politikája mutatkozott meg a nyelvhasználat kérdésében is, azaz érvényben hagyták az 1867 előtti állapotokat: a Főkormányzók a szász törvényhatóságokkal németül leveleztek és ezek belső igazgatási nyelve továbbra is a német maradt. A román nyelvhasználat azonban, amely még nem gyökeresedett meg, már ekkor visszaszorulóban volt. Naszód és Fogaras vidéke ugyan még a román használatát belső igazgatási nyelvként és a két törvényhatóságnak megküldték a törvények román szövegeit, de a főkapitányokkal a Gubernium magyarul levelezett, egyedül a hátszegi polgármester használta következetesen a román nyelvet a központi hatóságokkal szemben is. Az átmeneti időszakban a kormány nagyon óvatos volt. 1867 júliusában Alexandru Bohățel, Naszód vidéki főkapitány jelezte, hogy megkapta ugyan a főispáni eskümintát magyar szövegét, de a vidéken „annak keletkezése óta a hivatalos nyelv a román”, ráadásul a „benszüllött mintegy 240 bizottmányi tagok közül alig van négy-öt, ki a magyar nyelvet s épp az eskü foglalatját értene”.⁵⁵ Ezért kérte, küldjenek egy hiteles román fordítást, és azt minden kommentár nélkül meg is kapta.

A román nyelv tehát hátrányosabb helyzetben volt, de a németet a kezdeti időkből még a Főkormányzók is fenntartások nélkül használta a szász hatóságokkal szemben. 1867-ben a gyakorlat az volt, hogy a szász törvényhatóságok és a szász ispán, valamint a Főhadparancsnokság, pénzügyi hivatalok, csendőrség stb. németül leveleztek a Főkormányzókkel és a választ is ugyanazon a nyelven kapták, Fogaras és Naszód vidéke, valamint Hátszeg városa pedig románul. Az egyházak úgyszintén magyar, német, illetve román nyelven tették meg felterjesztéseiket a Guberniumhoz, mely ugyanazon a nyelven vá-

⁵⁴ Uo. CXIII. ülés, 1867. márc. 29. 137.

⁵⁵ MOL F 270, 1867/226.

laszolt.⁵⁶ Később már egyre inkább az vált gyakorlattá, hogy a körleveleket magyarul és németül küldték szét, a szász törvényhatóságoktól elfogadták a német nyelvű beadványokat, jelentéseket stb., de ezekre már magyarul válaszoltak. A törvénytárat igény szerint három nyelven küldték meg az erdélyi törvényhatóságoknak.⁵⁷ Sőt, az újonnan szervezett úrbéri törvényszékeknél az irodatisztek esetében az ajánlásban kérték a pályázók nyelvismeretét is feltüntetni, mivel a kinevezéseknél a szakképzettségen kívül arra is tekintettel akartak lenni, hogy a jelöltek „az illető úrbéri törvényszékek hatósági kerületében divatozó nyelvek ismeretével” bírnak-e.⁵⁸

A magyar nyelv lassú térhódítása azonban már ebben az időszakban megfigyelhető. Mint minden szimbolikus térfoglalásnak, ennek is apró, de fájdalmas következményei voltak. Így például a pecsétek magyar köriratáért valóságos kis harc folyt a magyar hatóságok és Naszód, illetve Fogaras vidéke között. A pecsétnyomókat a felszólítás ellenére nem látták el magyar felirattal, ezért a belügyminisztérium végül 1869-ben elrendelte, hogy „minden egyéb hivatali körpecsétnek úgy a kormányzati egység, valamint a törvényes gyakorlat szempontból is magyar körirattal kell ellátva lennie”.⁵⁹

Szintén a belügyminisztérium kérte Péchy Manó erdélyi kormánybiztost, amikor Naszód vidéke az 1868. évi költségvetését román nyelven küldte fel, hogy intézkedjék, ezután „minden ide jövőben előterjesztendő hivatalos beadványok magyar nyelven küldessenek fel”.⁶⁰ A kormányszék azonban vázolta a sajtóságos erdélyi helyzetet, és javasolta, hogy a törvénybeli rendezésig politikai szempontból helyesebb lenne az eddigi gyakorlatot fenntartani, mivel Erdélyben a különböző nemzetiségek és vallásfelekezetek nyelvükre és nemzetiségükre igen „féltékenyek”.⁶¹ Válaszul a minisztérium is jóváhagyta „hogy az erdélyi törvényhatóságok és a kir. főkormányzók közötti hivatalos érintkezésben fennálló azon gyakorlat (...) a *nyelv és nemzetiség ügyének* a törvényhozás illetékes útján leendő végrendeléséig *hallgatólag* ezentúl is fenntartsák”, és Naszód költségvetését a minisztérium fordíttatta le.⁶²

Néha a „nemzeti büszkeség” is szerepet játszott a konfliktusok kiéleződésében. A magyarok féltékenyen őrködtek a magyar nyelv egyenjogúsága fölött, főleg a közös ügyeket és hivatalokat illetően. Csíkszék törvényszéke pél-

⁵⁶ Lásd erről MOL F 270, 1867/659.

⁵⁷ MOL K 148, 1868-III-1053.

⁵⁸ MOL F 270, 1868/221.

⁵⁹ Belügyminisztériumi rendelet, 1869. jún. 1. MOL F 270, 1869/298.

⁶⁰ MOL F 270, 1867/601.

⁶¹ Uo. 1867/601.

⁶² Uo. 1867/659.

dául 1868-ban kérvényezte az igazságügyminisztériumtól, hogy a cs. k. ügynökségeket kötelezzék a magyar nyelvű iratok elfogadására és azok magyar nyelven való megválaszolására. Még az egyébként olyan óvatos Groisz Gusztáv kormányzékai alelnök is támogatta a kérést, vázolvva azon „nehézségeket és hátrányokat, melyek a municipalis hatóságok és a Moldva-Oláhországi ügynökségek közt előforduló hivatalos levelezéseknek általa [ti. a Főkormányzék által] való közvetítéséből” származnak. Kérték tehát, hogy az illető konzulátuson alkalmazzanak a magyar nyelvben jártas egyéneket is. Groisz még azzal is érvel, hogy „a kérdéses ügynökségek a birodalom mindkét részének közös költségére tartatnak fenn, s a kérdésben forgók kiválóan a magyar államot érdeklik”.⁶³ Az ügyben levelezés indult a közös külügyminisztériummal, amely kezdetben az „általános érdekre” hivatkozva védte a német nyelv használatát, és arra hivatkozott, hogy a magyar kormánnyal is németül leveleznek. Végül beleegyezett, hogy a romániai ügynökségeknél alkalmazni fognak magyarul tudókat is, de kérte, hogy egyelőre tartsák fenn az eddigi érintkezési módot. Bár ekkor állítólag már megtették az „előintézkedéseket”, a Főkormányzék, illetve a Királyi Biztosság fennállásáig németül levelezett az ügynökségekkel.

Hasonló volt Marosszék tisztségének felirata is a Főkormányzék elnökségéhez, amelyben az ellen tiltakoztak, hogy bár egy miniszteri rendelet alapján mindenki jogosult az Erdélyben „divatozó három nyelven beadványt tethetni”, de a magyar nyelvű peres felek nevében is német nyelvű beadványokat intéznek a bíróságokhoz. A vizsgálat aztán kiderítette, hogy mindössze egyetlen ügyvédről volt szó, akit a Királyi Tábla elnöke ennek nyomán felszólított, és ő megígérte, hogy ezentúl magyarul fogja a beadványait szerkeszteni vagy legalább egy fordítást mellékel.⁶⁴

Különösen a székelyföldi hatóságok jártak elől a német nyelv visszaszorításában. 1867 decemberében a Nagyszebenben székelő országos építészeti hivatal panasszal fordult a Főkormányzék elnökségéhez, hogy német nyelvű hivatalos iratait az udvarhelyi kerületi hivatal visszaküldi. Mivel a német a hivatali nyelv (Amtssprache), kérték, hogy utasítsák az udvarhelyi hivatalt, hogy a szolgálat érdekében vegyék át a német nyelvű leveleket. Ígéretet tettek, hogy felsőbb döntésig az iratokat kéthasábosan és két nyelven szerkesztik. Groisz a Főkormányzék nevében azonban felhívta az országos építészeti hivatalt, hogy kötelessége „a törvényhatóságokkal való hivatalos levelezésben

⁶³ MOL K 148, 1867-III-1640.

⁶⁴ MOL F 270, 1867/102, 188.

a magyar nyelvet használni, annyival is inkább, mivel az Erdélyben székelő államhatóságok hivatalos nyelve⁶⁵ a magyar, s a német nyelvnek is az átmeneti időszak viszonyai s a szolgálat fenn nem akadása miatt használtathatik még ideiglenesen. Udvarhelyszék hatóságával szembe a lehetőségig magyarul fogalmazott átiratok készítéséről kell gondoskodni.”⁶⁶

A pénzügyi hatóságoknál egy ideig még gyakorlati szempontból sem lehetett a magyar nyelvű levelezést elvárni, alig volt ugyanis magyarul tudó hivatalnok. Amikor a pénzügyminisztérium az erdélyi kincstári ügyészség élére új vezetőt nevezett ki, az elnézést kért, hogy továbbra is németül terjeszti fel a hivatalos jelentéseket a Főkormányzékhez, de kényszerhelyzetben van, „miután az ügyészségnek személyzete többnyire német ajkú, s egyelőre még annyi magyar munkaerőm nincsen, s nem egyhamar leend, hogy német nyelven fogalmazott jelentéseket magyarra lefordíthassanak”.⁶⁷ Szintén a pénzügyi hatóságok nyelvhasználatára nézve a pénzügyminisztérium meghagyta, „hogy a szász, továbbá a Fogaras és Naszód vidéki, valamint a Hátszeg városi hatóságokkal való hivatalos levelezéseknél a *német nyelvet* használják, *anélkül azonban, hogy ezt közhírré tésessék*”.⁶⁸ A hivatalos irányvonal az volt tehát, hogy hallgatólagosan továbbra is hagyják meg az eddigi gyakorlatot, de ezt lehetőleg ne öntsék hivatalos formába, amire később esetleg hivatkozni lehetne. A kormányzat igyekezett tehát szabad kezet hagyni magának a soron következő törvényi szabályozásra.

Sokkal hatékonyabban tudott a királyi biztos fellépni a neki alárendelt hivatalokkal szemben. Az átállás főképp ott okozott komoly gondokat, ahol az előző rendszer nagyrészt idegeneket alkalmazott, mint a pénzügyi és a vámhivatalokban. Az ósánci vámhivatal elnöke kéréssel fordult 1869 nyarán a királyi biztoshoz, hogy a hivatalos nyelv maradjon továbbra is a német, de a válasz az volt, hogy a „törvény alkalmazásba vételétől eltekinteni nem áll hatalmunkban”.⁶⁹

A nyelvhasználat terén a dualizmus idején a nemzetiségi törvény elfogadása jelentette az első fordulatot. A törvény vitáján nagy hangsúlyt kapott a nyelvkérdés. Ahogy a nemzetiségi javaslat védelmében Miletics Szvetozár megfogalmazta: „A történet azonban azt mutatja, hogy a kultúra a nemzetiség és a nemzeti nyelv jelentősége nélkül fenn nem állhat és soká nem tarthat. Ha valamely nemzet nyelve nem bír politikai jelentőséggel; ha nem hathat be minden, tehát a politikai nyilvános élet köreibe is; ha azon emberek, kik vivői

⁶⁵ Kihúzza: „csakis”.

⁶⁶ MOL F 263 Visszaállított Főkormányzék. Elnöki iratok. 1867/3388.

⁶⁷ MOL F 270, 1867/566.

⁶⁸ MOL F 270, 1867/700.

⁶⁹ MOL F 270, 1869/256a.

a nemzeti öntudatnak és műveltségnek, mint ilyenek, a politikai életben nem működhetnek; ha valamely nemzet magasabb és szakirodalma a művelődési konkurencia teréről azért van tényleg leszorítva, mivel e magasabb és szakigények más nemzetiségek és nyelvek irodalmából nemcsak kielégíthetők, hanem a praktikus politikai élet miatt abból szükségképp ki is elégtendőek (...), akkor a nemzetiség, melynek nincs politikai jelentősége, minden másféle szabadság mellett növény fog maradni, melyet minden dér csapkodni fog, és nem lesz fasudárrá, mely a magasba nő és ágait büszkén terjeszti szét.”⁷⁰ A szászok részéről Friedrich Bömches egy hosszú történelmi kitérő után hangsúlyozta, hogy a nyelv szabad használatát tekintették 1848-ban is az unió egyik feltételének, mert „a szabadság legfőbb fokozatának tartja a szász nemzet a nyelv szabad használatát, és ennek megszorítása az, mi tartós elégtelenséget szülhet nálunk”.⁷¹ Egy másik szász képviselő, Jakob Rannicher hasonlóképpen érvelt és azt róttá fel: „nem hittük volna, hogy a magyar országgyűlésnek valaha szándéka lehetne oly fontos, életbe vágó ügyet már most Erdélyre nézve is eldönteni, és pediglen csak úgy melleleg, anélkül, hogy ezen országnak még nevééről is említés történnék a törvényjavaslatban”. Majd azt fejtegette, hogy Erdélyben „ez óráig tetteleg mind a három nyelv, a magyar, a román és német egymás közt és az állam irányában is jogegyenlőségnek örvend”, anélkül, hogy emiatt a törvénykezés vagy a közigazgatás szenvedett volna. Kérte tehát, hogy Erdélyt hagyják ki a törvényből.⁷² Rannicher javaslatát támogatta Ilie Măcelariu, volt kormányiszte tanácsos is, hangsúlyozva, hogy Erdély saját országgyűlésének kell döntenie a kérdésben; különben pedig a kisebbségi javaslatot fogadta el. Măcelariu többek között azt kifogásolta, hogy a törvény által „a magyar nyelv határozatit kizárólagos hivatalos nyelvvé, midőn a többi nyelvnek csak mintegy kegyelemből ad némi lealázó engedményeket, s tökéletesen kizárja, honnan lehetetlen kizárni, a központi hivatalokból, mely kizárás által a vagyon- és személybiztosságot a legnagyobb mértékben veszélyezteti”. Sőt, a törvény elzárja a többi nyelv fejlődésének útját, „a nemzetek pedig nyelvüket többre becsülik, mint magát az életet. A nemzetek azon önismeretre jöttek, hogy nyelv nélkül nincsen nemzetiség, s nemzetiesség nélkül nincs szabadság, hanem mindenütt csak rabság és sötétség.”⁷³ Ezzel szemben Thúry Gergely székelyföldi képviselő az erdélyi magyarok

⁷⁰ *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868.* Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Schlett István. Kortárs: Budapest, 2002. 101–102.

⁷¹ Uo. 63.

⁷² Uo. 133.

⁷³ Uo. 182.

túlnyomó többségének álláspontját hangoztatta: „Mert valamint nem ismerek államot meghatározott politikai nyelv nélkül, éppúgy nem képzelhetem Magyarországot magyar közigazgatási nyelv nélkül.”⁷⁴ A közigazgatás, a gyors ügyintézés gyakorlati szempontjait már korábban vázolta Wenckheim belügyminiszter, amikor Sztratimirovics szerb képviselő interpellációjára kifejtette: „A közigazgatás lehetősége tehát azt kívánja, hogy habár otthon, egyes municipiumokban más nyelven szerkesztetnek is a jegyzőkönyvek, de a közigazgatás érdekében azok magyar szövegben terjesztessenek fel a kormányhoz; ellenkező esetben a kormány kebelében olyan fordító osztályt kellene alakítani, melynek száma a belügyminisztériumi tisztikar létszámának talán felét képezné, de amely a legjobb akaratral és legnagyobb szorgalommal sem volna képes a beérkező ügydarabokat és okiratokat annak idején oly pontosan és oly szabatosan lefordítani, hogy ezáltal akár a magán, akár a közérdek ne szenvedne.”⁷⁵ A „Bábel-tornya” érv különben még nagyon sokszor előkeült a vitában, mint súlyos érv a központi igazgatás egynyelvűsége mellett.

Az álláspontok valójában összeegyeztethetetlenek voltak: a magyar képviselők ragaszkodtak az egységes nemzetállam ideájához, amelynek a magyar államnyelvben is kifejezésre kell jutnia, a nemzetiségek pedig saját nemzetiségük és nyelvük egyenjogúságához, azaz végső soron egyfajta föderatív megoldáshoz. Nem célunk most azt boncolgatni, hogy ez utóbbi mennyire volt az adott időpontban reális célkitűzés, mennyire lett volna megvalósítható, azonban kétségtelen, hogy Erdély esetében a modell jól-rosszul már a gyakorlatban is működött. A nemzetiségi törvény – a korszakban igencsak liberálisnak mondható – rendelkezései Erdély esetében a románok és szászok számára egyértelműen visszalépést jelentettek. A háromnyelvűséget ugyan nem számolta fel teljesen a törvény, de a német, és különösen a román nyelv használatát visszaszorította. Ezt súlyosbította az erdélyi központi kormányzatek felszámolása, hiszen így, Măcelariu fentebb idézett beszédének megfelelően, a központi hivatalokból ténylegesen eltűnt az addigi többnyelvűség.

A Főkörmányszék feloszlatásával (1869 április vége) a törvényhatóságoknak a legtöbb ügyben közvetlenül a minisztériumokhoz kellett fordulniuk, de a királyi biztossal való levelezésben még részben fennmaradt az erdélyi szokásjog. A belügyminisztériumnak szóló feliratban 1869 nyarán a következőképpen vázolták a helyzetet: „A kir. biztosi kiadványokban a hazai hatóságokhoz a hivatali nyelv a magyar, azonban a cs. k. katonai hatóságokkal, az osztrák kor-

⁷⁴ Uo. 76.

⁷⁵ *Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. III. CXXIV. ülés, 1867. máj. 17. 179–180.

mány-közegekkel, a cs. k. ügynökségekkel és a csendőrséggel német nyelven történik az érintkezés; némely erdélyi hatóságoktól német és román nyelven érkező jelentések még eddig – további rendelkezésig – nem nehezítettek.”⁷⁶

A belügyminiszter azonban figyelmeztette a királyi biztos útján a nagyszombati polgármestert, aki az 1869. évi képviseléválasztások alkalmával a központi választmány jegyzőkönyvét csak németül küldte fel, hogy most eltekint a jegyzőkönyv kiegészítésétől, de a továbbiakra nézve „alkalmas módot találjanak arra nézve, hogy az államnyelvnek a kormányhoz felterjesztendő ügyiratoknál hasábosan leendő használata iránt fennálló törvény jövőre nézve minden kifogás és fennakadás nélkül foganatosíttassék”.⁷⁷

A székelyföldi törvényhatóságok is árgus szemekkel figyelték a szász szomszédokat. Háromszék tisztsége többször is figyelmeztette a királyi biztost, hogy Brassó és Nagyszombati tanácsai, illetve Kőhalomszék tisztsége az 1868:XLIV. tc. ellenére a hivatalos levelezésben még mindig a német nyelvet használják. Mint írták, „hivatalos barátsággal” ismételten felkérték már a braszósi tanácsot, hogy nekik magyarul írjanak, de mivel továbbra is német átiratokat kaptak, egyet felbontatlanul visszaküldtek.⁷⁸ Miután a továbbiakban sem szűnt meg a panasz, 1869 május végén a királyi biztos „komolyan utasította” az érintett szász törvényhatóságokat, hogy az 1868:XLIV. tc. 4. §-nak rendelkezéseit tartsák be.⁷⁹

Pedig a szász törvényhatóságoknak valós nehézségeket okozott a törvény előírásainak betartása, hiszen ott évszázadok óta a német volt a „hivatalos nyelv”, a tisztviselők jelentős része pedig nem vagy gyengén beszélt magyarul. A királyi biztos 1869 áprilisában továbbította Nagyszombati város és szék kérését a belügyminisztériumhoz, miszerint „*az állam nyelvének a tisztviselők általi elsajátíthatása idejéig az eddigi nyelvnek a hivatalos közlekedésben lehető használata* vagy ennek meg nem engedhetése esetére bár egy fordító felvételére megkívántató költség engedélyeztetnék”.⁸⁰ A minisztérium válaszában kifejtette, hogy a törvény határozatai alól nem engedhetők meg kivételek, a kormányhoz intézett felterjesztéseket hasábosan magyar és német nyelven kell szerkeszteni, az olyan törvényhatóságoknak pedig, akiknek jegyzőkönyvi nyelve kizárólag magyar, magyarul kell írni. A nehézségekre való tekintettel fordító alkalmazását engedélyezték, de nem az állami költségvetés, hanem

⁷⁶ MOL F 271, 1869/22.

⁷⁷ A belügyminiszter leirata a királyi biztoshoz, 1869. jún. 6. MOL F 270, 1869/306a.

⁷⁸ Háromszék tisztségének felirata a királyi biztoshoz, 1869. ápr. 30. MOL F 270, 1869/41a.

⁷⁹ Királyi biztos leirata Háromszék tisztségéhez, 1869. máj. 25. MOL F 270, 1869/208a.

⁸⁰ MOL F 270, 1869/90a. A minisztérium döntése nincs az iratok között.

csak saját megtakarításai terhére.⁸¹ A magyar nyelv nem tudása máshol is hasonló gondokat okozott. A vízaknai királybíró közölte 1870 januárjában, hogy az országggyűlésre utazna, de nincs kit megbízni a helyettesítéssel, mert a törvényszék elnöke perben áll a várossal, az ülnök pedig „a magyar nyelvnek nincs oly birtokában, hogy reá a dolgok vezetését bízni lehessen”.⁸²

Más esetekben viszont a törvény vagy az addigi szokások megengedték a román, illetve német nyelv használatát is. A volt első román határőrezred iskolai alapját kezelő bizottnmány folyamodványára, hogy hivatalos levelezésekben ezentúl is a német nyelvet használhassák, a belügyminiszter jelzi, hogy éppen a nemzetiségi törvény rendelkezéseinél fogva a kérést „megtagadni alig lehet”, hozzáfűzi azonban: „Legfőlebb azon reménynek lehetne kifejezést adni, hogy a nevezett bizottnmány igyekezni fog a hivatalos államnyelvnek használatát saját körében is lehetőségessé tenni”.⁸³

A törvényhatóságok szintjén a helyzet nagyon változatos volt: a szász törvényhatóságok továbbra is a németet használták, Fogaras és Naszód vidéke a román. Hunyad és Belső-Szolnok megyében a román jegyzőkönyvi nyelv volt. A helyzet aprólékos feltárása azonban még kutatásra váró feladat. A egyes lakosságú vidékeken gyakori volt a vita. A románok panaszai nyomán Apor Károly, a marosvásárhelyi Királyi Tábla elnöke 1872-ben ténymegállapító körutat tett a Királyföldön és más olyan helyeken, ahonnan panasz érkezett. Ő és később az igazságügyminiszter is figyelmeztetett a törvény betartásának szükségességére, hogy a felek használhassák saját nyelvüket a bírósági tárgyalásokon.⁸⁴ A későbbi történések fényében a megszépítő emlékezet néha a románok számára is idillivé varázsolta ezeket az éveket. Ioan Slavici így emlékezett vissza: „A provizórium idején bevezetett gyakorlat, és a nemzetiségek egyenjogúsításáról szóló törvény alapján a románok jogosan használhatták nyelvüket a közigazgatásban és az igazságügyi hatóságok előtt. 1872-ben ezt a jogot tiszteletben tartották, és mi román ügyfeleink pereit románul folytattuk le egészen a legfelsőbb fórumig, amely határozatait és végzéseit nekünk ugyancsak románul hozta. A románok jogait még inkább elismerték a közigazgatásban.”⁸⁵

⁸² MOL F 270, 1869/307a.

⁸² MOL F 270, 1870/150. A királyi biztos utasította, hogy oldja meg a kérdést saját hatáskörében.

⁸³ MOL F 270, 1869/750.

⁸⁴ Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print: Csikszereda, 2002. 79.

⁸⁵ Idézi Bíró: *Kisebbségben és többségben*, i. m. 78.

Összefoglalva: a kiegyezés után tehát hallgatólagosan ugyan érvényben maradt az 1867 előtti – a magyarországinál liberálisabb – nyelvhasználat, de a magyar nyelv fokozatos térhódítása figyelhető meg, amely aztán a nemzetiségi törvény nyomán még inkább teret nyert. „A politikai nemzet eredendő etatizmusa nyomán a magyar értelmezések a fogalomban benne rejlő többféle jelentés közül egyre erőteljesebben az államnemzet értelmet domborították ki” – ahogy erre Szarka László is rámutatott.⁸⁶ A királyi biztosi rendszer fennállásáig (1872-ig) azonban Erdélyben még fennmaradtak a háromnyelvű hivatali nyelvhasználat bizonyos elemei. A nyelvhasználat alakulása a dualizmus idején az egyes törvényhatóságok, illetve községek szintjén még kutatásra váró feladat.

⁸⁶ Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Kalligram: Pozsony, 1999. 17.